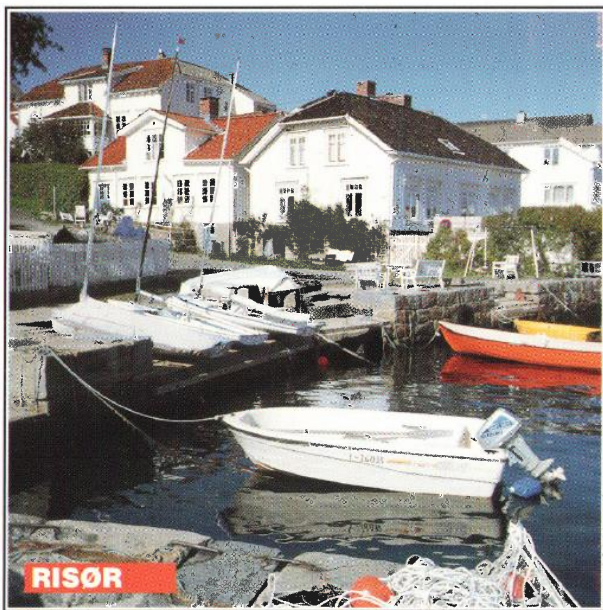

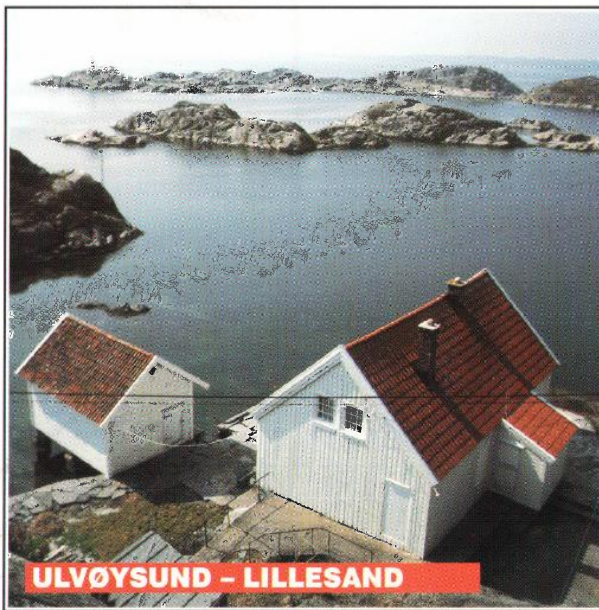

AUST-AGDER FYLKESKOMMUNE

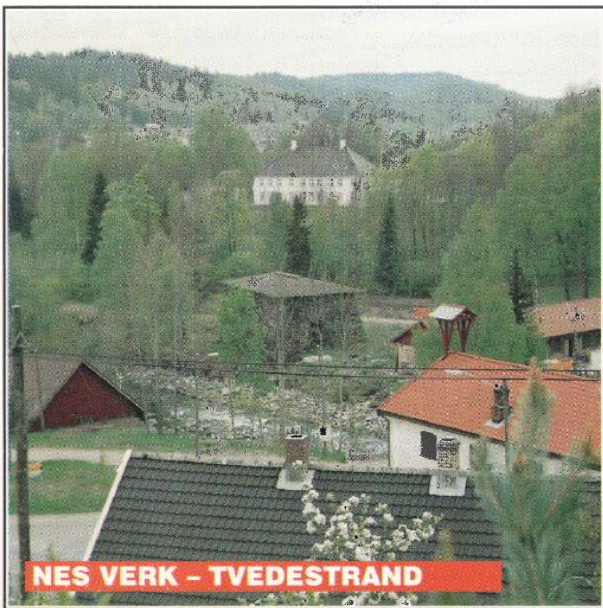
– til felles nytte

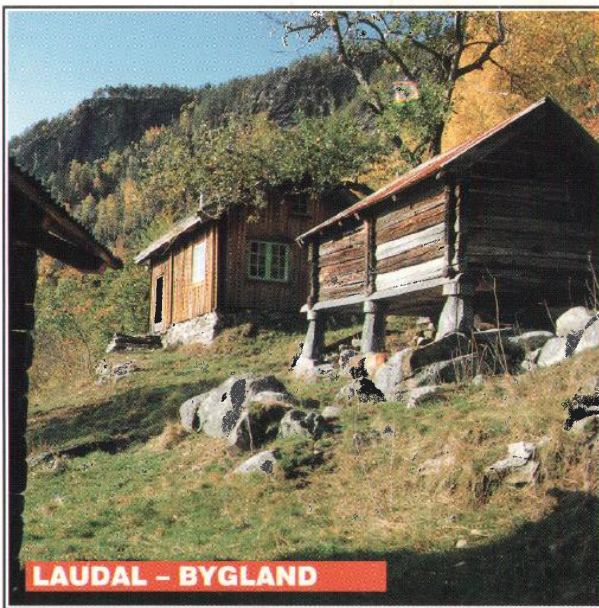
RISØR

ULVØYSUND - LILLESAND

NES VERK - TVEDESTRAND

LAUDAL - BYGLAND

BYGGESKIKK I AUST-AGDER

HISTORISK OVERSIKT

KULTURETATEN

HARALD TALLAKSEN OG EIRIK KNUDSEN

BYGGESKIKK I AUST-AGDER
Historisk oversikt

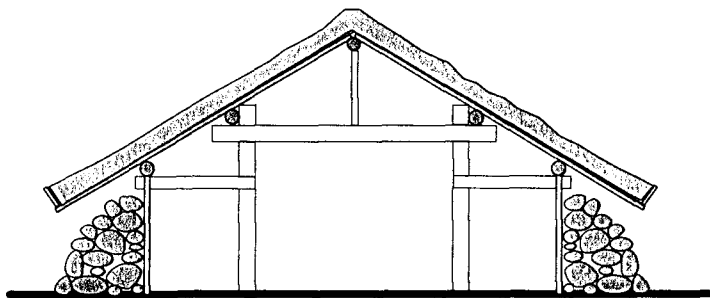
Harald Tallaksen
Eirik Knudsen
Aust-Agder Fylkeskommune

April 1995

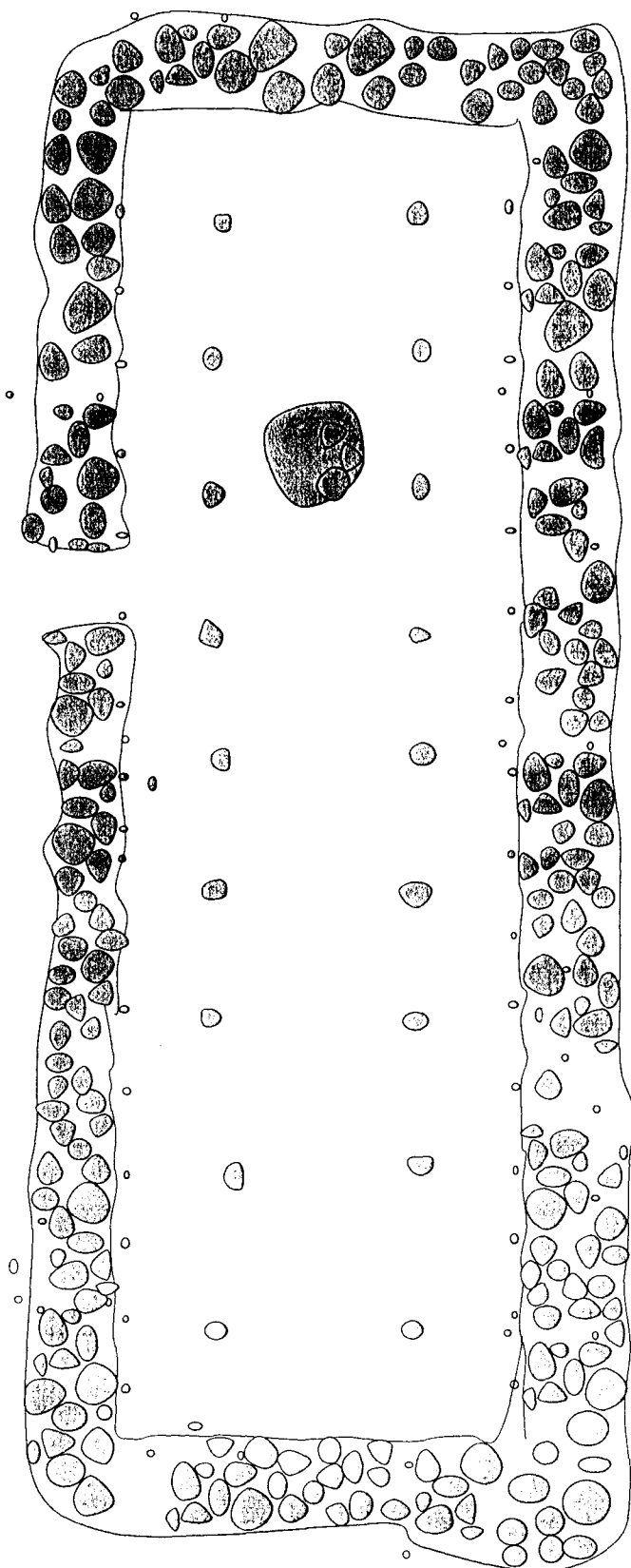
INNLEDNING

LOKAL BYGGESKIKK - BESTEMMENDE FAKTORER

LOKALISERING	Materialtilgang	Trevirke / tømmer / stein/ tegl / torv osv.
	Klima	Tørt - vått- vind - panel
	Topografi / Landskap	Flatt/ bratt lende og strukturer: veier - sjø
	Påvirkning utenfra	lokalt (nabobygda) - regionalt (kyst-innland) - nasjonalt (nasjonale sentra - hovedstad) internasjonalt (europeiske stilarter)
	Eiendomsforhold	Klyngetun - spredt bosetning
LOVVERK	Bygningslov - vedtekter	Murtvang - brannkrav (gesimshøyde, bebygget areal o.l.)
POLITISKE VEDTAK		Bydannelser
HÅNDVERK/TEKNOLOGI	Materiallegenskaper	Tømmerets lengde
	Håndverksteknikk	Laftekunst
	Teknologi	Peis - jernovn -
BYGGHERRE	Økonomi/ Status	Bonde - embetsmann
	Levesett / Næringsgrunnlag	Bonde - sjømann - fisker

Prinsippskisse
langhus
Snitt

Plan

Mål: 1:100

BEBYGGELSESTRUKTUR

FORHISTORIEN

LANGHUSET

Det finnes i Aust-Agder flere spor etter **jernalderbosetting**. Den kraftige bosetningsekspanjonen i Agder fra 300-tallet førte til at nye gårder ble ryddet i de indre dalene opp mot høyfjellet. Enkelte av disse gårdene ligger i karrige områder hvor senere tiders jordbruk ikke har ødelagt sporene etter dem.

På **Flatelandsmoen, Gjøvdal i Åmli**, finnes kulturlandskap med spor etter bosetting og utnytting av landskapet i eldre jernalder og folkevandringstid (300 - 600 e. Kr.).

På stedet er det gravfelt, rydningsrøyser og flere hustufter etter folkevandringstidens langhus. Den ene hustuften måler 7,5 x 25 m og viser at husets vegger har vært kraftig bygget av stor stein i en høyde av 1,5 - 2 m. Etter det en kjenner fra andre steder i landet, ble taket holdt oppe av parvis stilte stolper bundet sammen av tverrgående betor og langsgående åser. Stedvis har en hatt indre vegger av vertikale bord.

Huset ga opprinnelig rom både for storfamilien og husdyra under ett tak. Ildstedet lå som regel i den ene enden av bygningen. Lange hus kunne ha flere ildsteder.

Slike bygninger har det vært både ved kysten og i innlandet.

TUNFORMER

KLYNGETUN OG MANGBØLTE GÅRDER

Folkevandringstidens langhus, storfamiliehuset, beholdt sin struktur til langt opp mot vikingtida. På **1000- og 1100-tallet** forsvant langhusene til fordel for mangehustunene med egne bygninger for mennesker og dyr. Sterkt medvirkende til dette var lafteteknikken, der tømmerets lengde satte visse grenser for husenes omfang.

Generellt sett var bebyggelsen i dette tidsrommet fremdeles preget av primærnæringene, særlig **jord- og skogbruk og husdyrhold**. Dette fordret at nesten alle måtte ha et sett med uthus knyttet til dette næringsgrunnlaget, som bur, loft, eldhus, fjøs, løe, stall osv.

På 1600-tallet eide bøndene selv mesteparten av jorda, ca. 70 %. Resten var eid av kronen, kirken og en mindre del adelsmenn. Stor økning i folketallet førte etter hvert til utstyking av jorda.

På Agder hadde delingsbrukene av samme gård normalt åker og eng i full teigblanding innenfor felles gjerde. Jord som tilhørte forskjellige oppsittere lå teig om teig, på den måten at jord som hver enkelt rådde over kom til å ligge spredt på mange steder.

Allerede de gamle norske lovene hadde regler for hvordan en slim deling skulle foregå. Dersom en gård skulle deles likt mellom fire sønner, ble den fremdeles oppfattet som en gård,

men den var delt i 4 bruk. Mangel på drenering og rydning gjorde at det ble mange små åkre på gårdene. Hver åkerlapp ble delt i like teiger, og hver bruker fikk en teig i hver åker. Åkrene kom da etterhvert til å ligne et lappeteppe. Utmarka med skog og beitestrekninger ble ikke delt. Denne utviklingen var særlig merkbar på 16- og 1700-tallet.

Delingen i flere bruk fikk store konsekvenser for tundannelsen. Åker og eng ble fort så innfiltret i hverandre at det mest praktiske var å samle bygningene, både uthus og innhus, mest mulig samlet på det gamle, opprinnelige tunet. På denne måten vokste det frem en tuntype som vi kaller **klyngetun** eller **mangbølt gård**.

Men klyngetunene var ikke bare en tilfeldig klynge av hus. Topografi, natur og tilgjengelighet til utmark og innmark var bestemmende faktorer for plasseringen av enkelthusene. Ofte gikk den gamle gårdsveien gjennom tunet og det kunne danne seg flere "gater".

Tungata i klyngetunet viser oss den formen som tunet har utviklet seg fra: den enkle husrekken langs gårdsveien. Av den grunn er det en flytende overgang mellom klyngetunet og **rekketunet**.

I Setedal finnes fremdeles mange eksempler på den gamle rekketunformen. Før utskiftingen var gårdene her både einbølte og mangbølte. De mangbølte gårdene lå hver for seg med 4 - 5 bruk samlet i et tun. På de einbølte gårdene lå husene enten i **to rekker**, med innhus og

uthus hver for seg, eller samlet med innhus og uthus i **en rekke**.

Også de mangbølte gårdene hadde husene ordnet i rekker. På gammalnorsk het slike husrekker *lon* (lån).

I en bakke falt det naturlig at innhusene sto i en rekke ovenfor tunet og uthusene nedenfor. Fjøset måtte stå på nedsiden, slik at jorda nedenfor fikk nyte godt av hevdsgiet. Sto alle husene i en rekke, lå de oftest etter en bakkekam med slett voll mot fremsiden av husene og fall nedover på baksiden.

Den måten de enkelte husene sto til hverandre, ser ut til å være felles for hele dalen. Stua og loftet sto derfor nesten alle steder ved siden av hverandre, og på dobbeltgårder, der husene sto i rekke, ble det da enten loft, stue, loft, stue, eller også sto det et loft i hver ende av stua. Stuehusene i Setesdal hadde før alltid svaler på forsiden på langveggen, og der de sto i rekke, gikk svalene da i ett.

Flere historikere har vært inne på tanken om en mulig sammenheng mellom det jernalderske langhuset, med flere familier under et tak, og rekketunet på de mangbølte gårdene.

Utskiftingslovene på 1800-tallet (1821, 1857 og 1882) grep inn og endret eiendoms- og bruksformer som var karakteristiske for det gamle bondesamfunnet i Agder.

Utskiftingen, eller "Storbyttet", samlet eiendommene, men rev i stykker de gamle tunene.

BYER, STRANDSTEDER OG UTHAVNER

tilbaketrukket. Handelen foregikk fra
kram- boder eller direkte fra sjøboder.

I perioden 1600 - 1800 grodde det opp en rekke **strandsteder** langs kysten med til dels betydelig bosetningskonsentrasjon. Strandsittere samlet seg i uthavnene der de leide grunn til bolighus, et lite fjøs og noen åkerlapper. I hovedsak ernærte de seg av annet enn jordbruk.

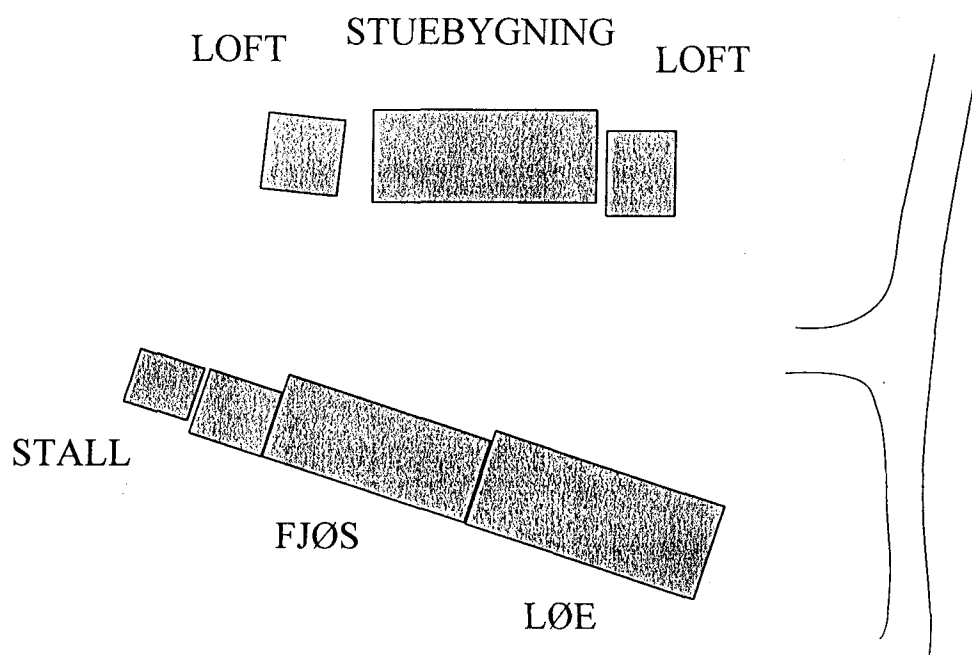
Aust-Agders historie på 16- og 1700-tallet er også sterkt knyttet til **byutvikling og tettstedsdannelse**. Kombinasjonen trelasthandel og skipsrederi førte i perioden 1600 - 1800 til en betydelig bosetningskonsentrasjon i havner og strandsteder, og vi fikk de første byene.

Arendal nevnes som handelsplass alt først på 1400-tallet, omtales som ladested av Peder Claussøn på 1600-tallet og ble kjøpstad i 1723. **Risør** var tollsted fra 1630 og ble kjøpstad samtidig med Arendal, i 1723. **Grimstad** ble i begynnelsen av 1600-tallet lasteplass under Arendal, ladested i 1791 og kjøpstad i 1816. **Lillesand** nevnes som lasteplass for korn og trelast i 1691 og ble ladested i 1830.

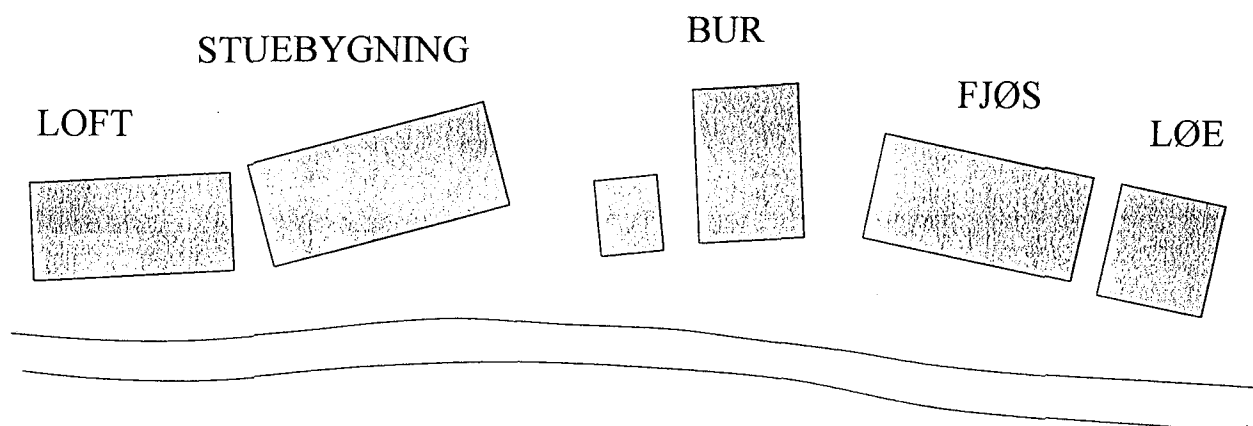
Tvedestrand fikk etter flyttingen av jernverket fra Båsland til Nes i 1738 betydning som utskipningshavn for dette og ble ladested med kjøpstadsrettigheter i 1836.

Bebyggelsen vokste fram langs havnene, og eiendommene her sto høyt i kurs. Bryggene vokste gjennom årene langt ut i havnebassenget og ble bebygget med sjøboder og pakkehus. Langs sjøbodene gikk gjerne en kronglete vei. Fra innlandet førte ferdselsveiene inn til byen. Der veien kom ned til havnen, lå gjerne opplagsplasser for tømmer og andre varer som skulle utskipes. Torvet var for distriktets egen småhandel og lå sjelden direkte til havnen, men heller lunt

TUNFORMER I SETESDAL

Ganletunet på Brottveit, Valle i Setesdal:
Einbølt gård med bygningene i to rekker

Ganletunet på Ose, Austad i Setesdal:
Einbølt gård med bygningene i en rekke

16- OG 1700-TALLS HUS

UTVIKLING AV PLANTYPER

Lafteteknikk og bruk av tømmer som byggemateriale var kjent på slutten av vikingtiden og fra **1100-tallet** regner en med at stuehusene i Norge kan ha hatt **1, 2- og 3-roms planer**. Som typologisk eldst har man gjerne regnet **årestuen** med ett rom, evt. med en enklere bygget forstue eller sval foran.

Helt fram til **1600-tallet** skilte ikke land- og bybebyggelsen seg vesentlig fra hverandre. Husene var som oftest små, upanelte tømmerhus gjerne med torv eller spontekking.

Årestua

Gamlestuene i Setesdal hadde tredelt grunnplan med fortue, stue og kåve (klave/kleve). Utvendig på langsiden fram mot tunet gikk det en sval langs veggen. Fra svalen førte en forholdsvis lav dør med høy dørstokk inn i fortua. Over denne forstua var det bjeøletak. "skjeldtile". Veggen mellom forstua og koven er ikke laftet, men satt opp i slags liggende stavverk. Fra forstua var det dør inn til stua. Ved siden av denne døra var døra inn til koven. Lyset i stua falt ned fra ljoren midt oppe i mønet. Midt i rommet ligger selve åren. Langs veggen gikk det moldbenker. Innredningen, senger og bord var plassert langs veggene.

Åren var det dominerende ildstedet i mange bygdelag helt til en gikk over til å bruke **peis/ grue** med pipe. I østlandsbygdene gikk åren av bruk på **1600- og 1700-tallet**. Enkelte steder i Setesdal var den i bruk til inn i vårt

århundre, men da med eldhusfunksjon. Langs kysten gikk årestua ut av bruk tidlig på 1700-tallet. Overgang til pipe og grue og bruk av vinduer, gjorde det mulig å bygge loftsetasjer med anvendbare rom.

Svalgangshus: Hus med ettromsplan og sval

Fra Vegårshei kjenner vi at halvannetasjes hus med ettromsplan og sval ble bygget flere steder gjennom 1700-tallet. En regner med at typen kom i bruk på 1600-tallet da åren ble erstattet med grue med pipe. Selve stua og loftet er i laftet tømmer, mens svalen, bygget mot enden av huset, er i bindingsverk. (eks. **Bulia**, bygget på 1700-tallet).

Svalgangshus: Hus med toromsplan og sval

Den kanskje vanligste hustypen på mindre gårder på 1700-tallet var hus med toromsplan og sval. Også denne er sannsynligvis en direkte videreføring av årestua. Den laftede delen består av to rom, på 1700-tallet som regel **kjøkken og stue**. Størrelsesforholdet mellom de to rommene varierer. Enkelte steder er kjøkkenet det største rommet. Skilleveggen er enten laftet, eller består av stående brede panelbord. Pipa er plassert i skilleveggen, med grue på kjøkkensiden og på 1700-tallet, jernovn i stua.

På den ene langsiden har huset en innkledd svalgang med hovedinngangsdør og trapp til annen etasje. Fra svalen fører dører til kjøkkenet og stua.

Hustypen kan være oppført både i halv-annen og to etasjer. I annen etasje er som regel stueloft og kjøkkenloft.

Hustypen var vanlig over store deler av den søndre del av Aust-Agder og ble mange steder, særlig i de indre bygdene, bygget til midten av 1800-tallet.

Svalgangshus: Gavlfasadehuset

Ytterst på kysten, særlig i østlige deler av fylket, utviklet det seg på **16- og 1700-tallet** en hustype med **gavlen** som **hovedfasade**. Denne vender nesten bestandig mot sjøen.

Huset er utviklet fra en **2-romsplan**, der hovedrommet, stua, ligger i fronten med to vinduer, og med kjøkken mot baksiden. På den ene langsiden har huset den sedvanlige innkledd svalgangen med hovedinngangsdør og trapp til annen etasje. Inntil kjøkkenet ble det på **1700-tallet** ofte bygget **bryggerhus med bakerovn**.

På denne siden av huset ble takflaten ført videre ned utenfor tømmerveggen over bryggerhuset og bakerovnen. Foran bryggerhuset ble det bygget et kammers som forlengelse av stua. Huset fikk således et karakteristisk **skjevt røst**.

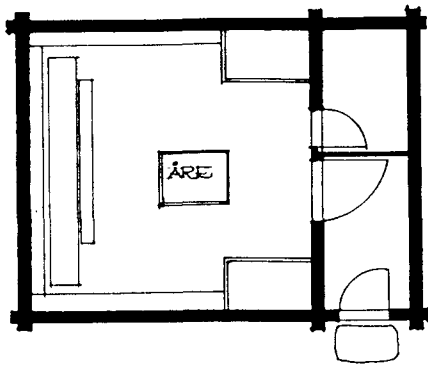
Det finnes på kysten flere varianter av gavlhuset, der særlig plasseringen av bryggerhus og bakerovn kan gi noe forskjellig fasadeuttrykk.

Svalgangshus: Nedeneshuset

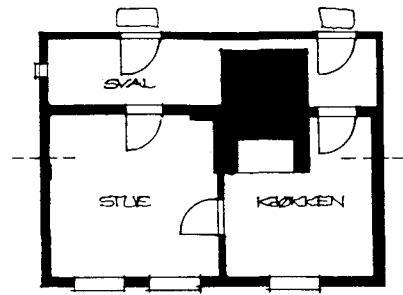
På, og like innenfor kysten, vesentlig øst for Arendal, utviklet det seg på 16- og 1700-tallet et våningshus som Eilert Sundt etter utbredelsesdistriktet kalte hus med "nedenesiske stueform" Hustypen finnes særlig i **Gjerstad, Søndeled, Vegårshei, Holt, Dypvåg, Flosta, Austre Moland, Froland, Øyestad, Hisøy og Tromøy**.

Denne hustypen er i likhet med gavlhuset utviklet fra en **to-romstype** med en stor stue og et noe mindre kjøkken. Langs hele husets ene side løper en langsvale med inngangsdører og trapp til 2. etg. For Nedeneshusets vedkommende er det bortenfor kjøkkenet (eller senere dagligstuen) **bryggerhus** og mellom det og kjøkkenet ofte en gang eller "**breisval**".

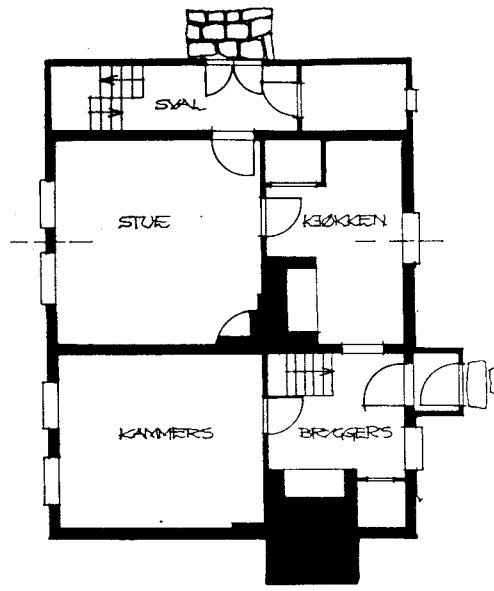
I annen etasje er det storstueloft (salen), kammersloft og bryggersloft. Det tidlige om- og påbygde Nedeneshuset dannet forbilde for en hustype som mot slutten av 1700-tallet ble oppført som ett byggetrinn. Flere hovedbygninger fremstår i dag som kombinasjon av flere hustyper, særlig etter om- og tilbygging. På **Bjelland, Tromøy**, er hovedbygningen preget både av Nedeneshuset, gavlfasadehuset og midtgangshuset.

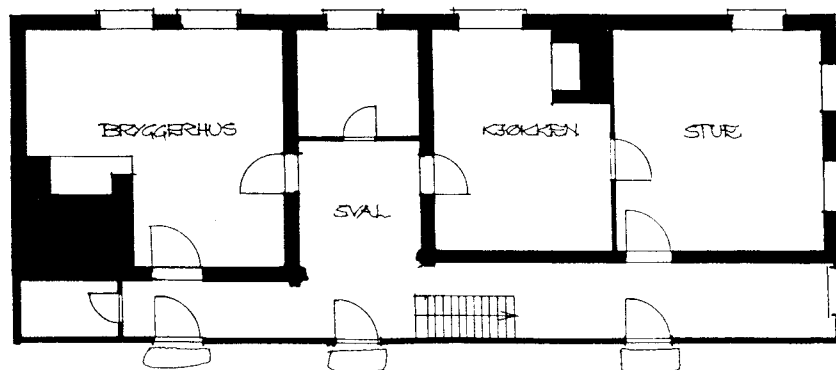
3-ROMS ÅRESTUE

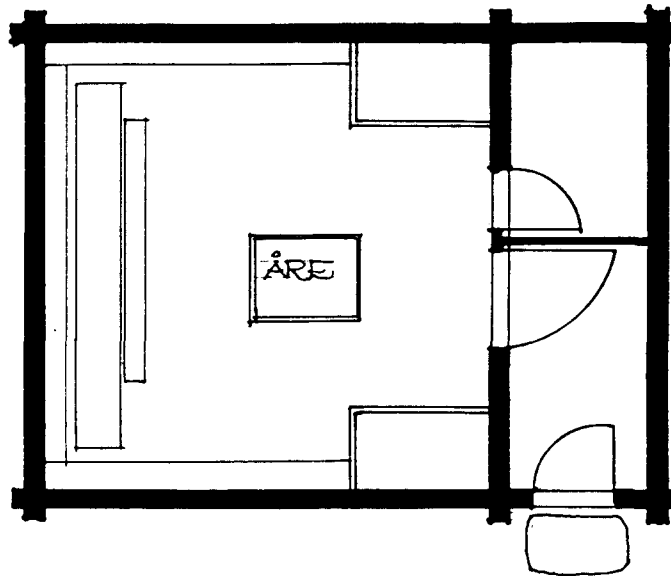
2-ROMS HUS

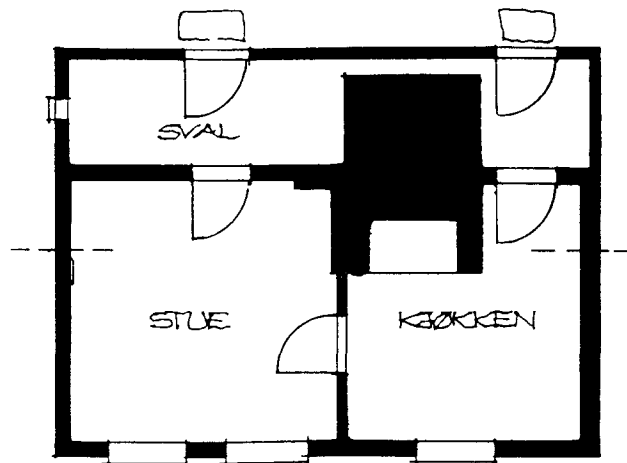
SVALGANGSHUS: GAVLFASADEHUSET

SVALGANGSHUS: NEDENESHUSET

3-ROMS ÅRESTUE

2-ROMS HUS

Midtgangshus: Setesdalshuset

Det vanligste gårdsvåningshus i **Setesdal** og i indre Aust-Agder (**Evje og Hornnes, Iveland, Birkenes, Åmli**) i de siste århundrer er midtgangshuset, eller som Eilert Sundt kalte det, "hus med mandalsk stueform".

Huset består av to stuebygninger lagt under felles tak og med felles forstue og kove/kjøkken. I **Setesdal** var det ofte en røykstoge, "gamlestog", på den ene siden, og en "nystoge", peisestue, på den andre siden av midtgangen. Det gamle setesdalshuset var opprinnelig på 1 etg., men med innføring av pipe på slutten av **1700-tallet** kunne peisestuen bygges i to etasjer. Der røykstoga ikke fantes, bygde en to peisestoger med midtgang og kjøkken mellom. Det er denne siste og mest utviklede form vi finner som Setesdalshuset i dag.

Det tilbygde huset dannet en ny hustype, og på **1800-tallet** ble denne hustypen bygget i ett trinn, både i Setesdal og i mellombygdene.

Midtgangshus i andre deler av fylket

Fra midten av **1700-tallet** finner en både på kysten og et stykke inn i landet 2- etg. bygninger med midtgangsplan.

Hustypen består av to selvstendige laftede bygningskropper. Gangen er vanligvis i bindingsverk.

Enkelte steder avløser den Nedeneshuset, mens andre steder er også midtgangshuset eller "breisvalhus" en utvidelse av et hus med **to-romsplan**. En måte å bygge det gamle om på, var å snu det 90 grader og røste taket om slik at det nye huset ble like bredt som det gamle hadde vært langt. Denne plantypen holdt seg til **midt på 1800-tallet**.

Fra **Grimstadorrådet** og vestover opptrer på slutten av 1700-tallet mindre hus med forholdsvis stor bredde, halvvalmet tak og tilløp til en frontespis eller tempelgavl med et halvrundt vindu over inngangsdøren. Panelet er oftest liggende og enkeltfalset.

På hver side av "midtgangen" ligger to stuer, helst vendt mot sjøen. Kjøkken og kammers er plassert på baksiden.

Større hus følger i utgangspunktet det samme skjema, både i plan (selv om det er flere rom) og fasade.

Også i bystrøk og i embedsmannsmiljøer finner vi bygninger oppført som midtgangshus. Sansynligvis har denne planløsningen mer til felles med byggeskikken andre steder i Norge og Nord-Europa enn med den lokale tradisjon.

ANDRE INNHUS

Til bolighusene, både på landsbygda og i de tettbygde områdene, hørte det uthus av forskjellig type. Kategorien uthus knyttet til bolig, favner om ulike bygninger for lagring av korn og matvarer, hus for båter og redskap og hus for ulike virksomheter.

Bur / Bu

Buret eller bua var fra langt tilbake i tid et frittstående forråds- hus for lagring av korn, mel, brød, fisk- og kjøttvarer. Det vanligste var å oppføre buret i en etasje, med svillstokker på hjørnesteiner. De fleste var laftet. På **1600- og 1700-tallet** ble det vanlig å løfte buret opp på stolper (stolpebu, stolpehus), bl.a. for å hindre inntrenging av dyr. På denne tiden begynte en også noen steder å lafte buret opp i to etasjer. Døra til buret er alltid i gavlveggen.

Inngangsdøra kan være beskyttet av framskytende tak eller ha tømret svalgang.

Loft

Loftene ble bygget i to etasjer. I første etasje var det forrådsrom (bu / bur), i annen etg. sengerom og oppbevaringsplass for klær og mer verdifulle varer (loft). Loftenes annen etg. hadde som regel adkomst via trapp lagt utenfor tømmerkjernen.

En rekke av disse bygningene ble oppført fra **seinmiddelalder** til siste del av **1600-tallet**.

Strøk der loftsbygninger nå står kan avgrenses til visse deler av landet. I Aust-Agder finnes de særlig i **Setesdal** og de øvre bygdene i **Åmli (Gjøvdal og Tovdal)**. Tidligere var de vanlige over et større distrikt. I Nedenes ble loftenes funksjon erstattet av rom i de nye og større våningshusenes annen etasje. I Nedenes- og gavlfasadehus ble rommet over kjøkkenet gjerne kalt **matloftet**.

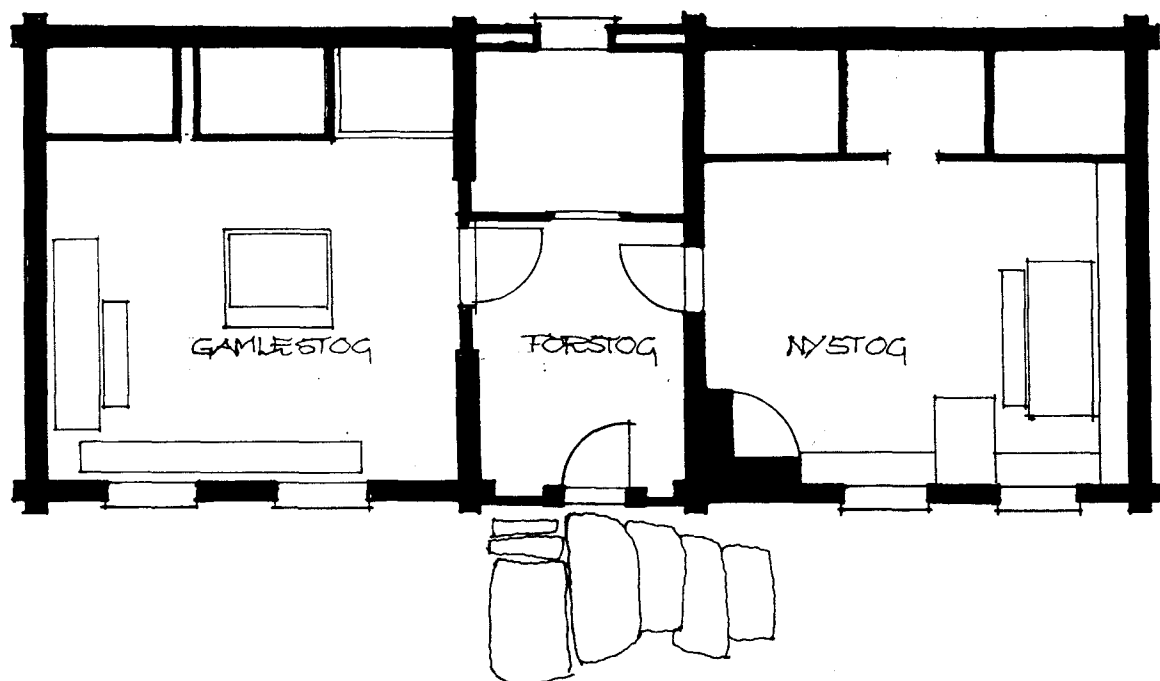
Eldhuset / Bryggerhuset

Eldhuset ble brukt til grovere koking, slakting, vask o.l. Ofte ble det brukt som bolig sommerstid. Ofte var bakerovnen plassert i eldhuset. Eldhuset ble som regel bygget i en etasje, opprinnelig laftet eller oppført av stein, senere i bindingsverk. Det vanlige var ett rom, evt. med svalgang.

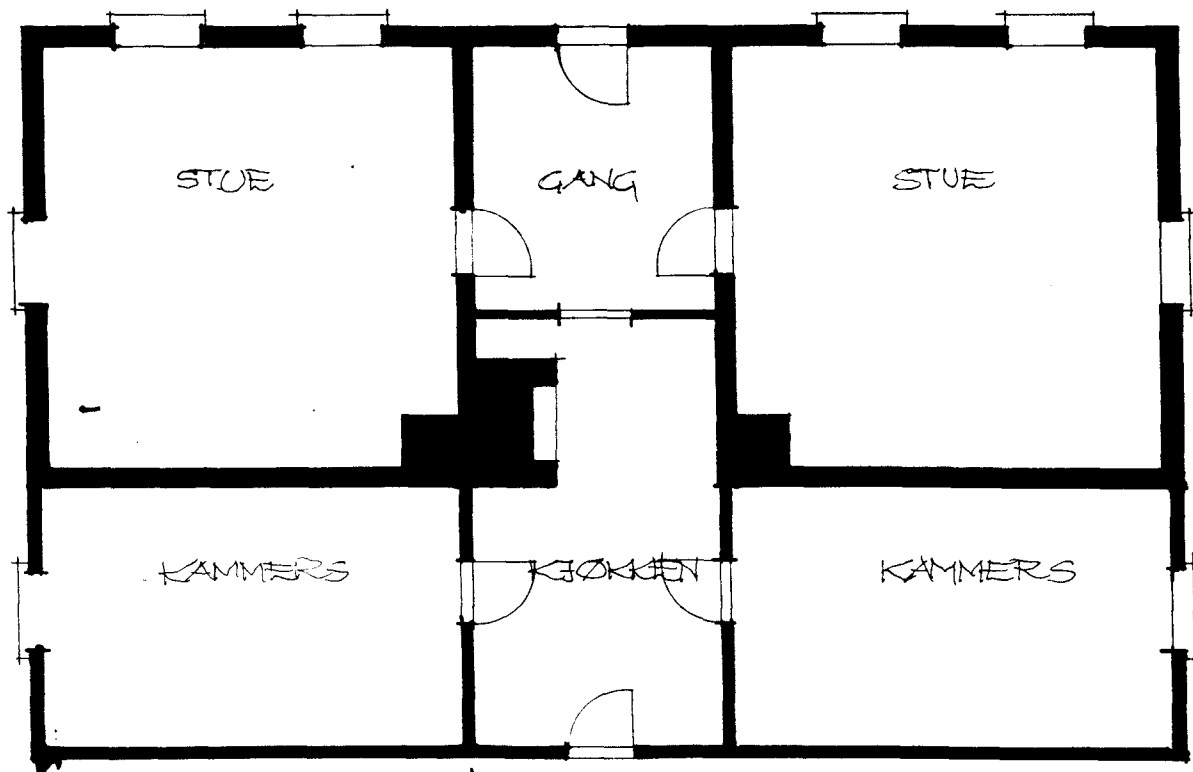
Grua med pipe var plassert i det ene hjørnet av hovedrommet. En åpning i grua førte inn i bakerovnen som lå i svalen og hadde et buet overhvelv. De gamle eldhusene er av samme type som mindre våningshus på husmannsplasser og gårder.

I forbindelse med nybygg, ble stedvis det gamle våningshuset degradert til eldhus.

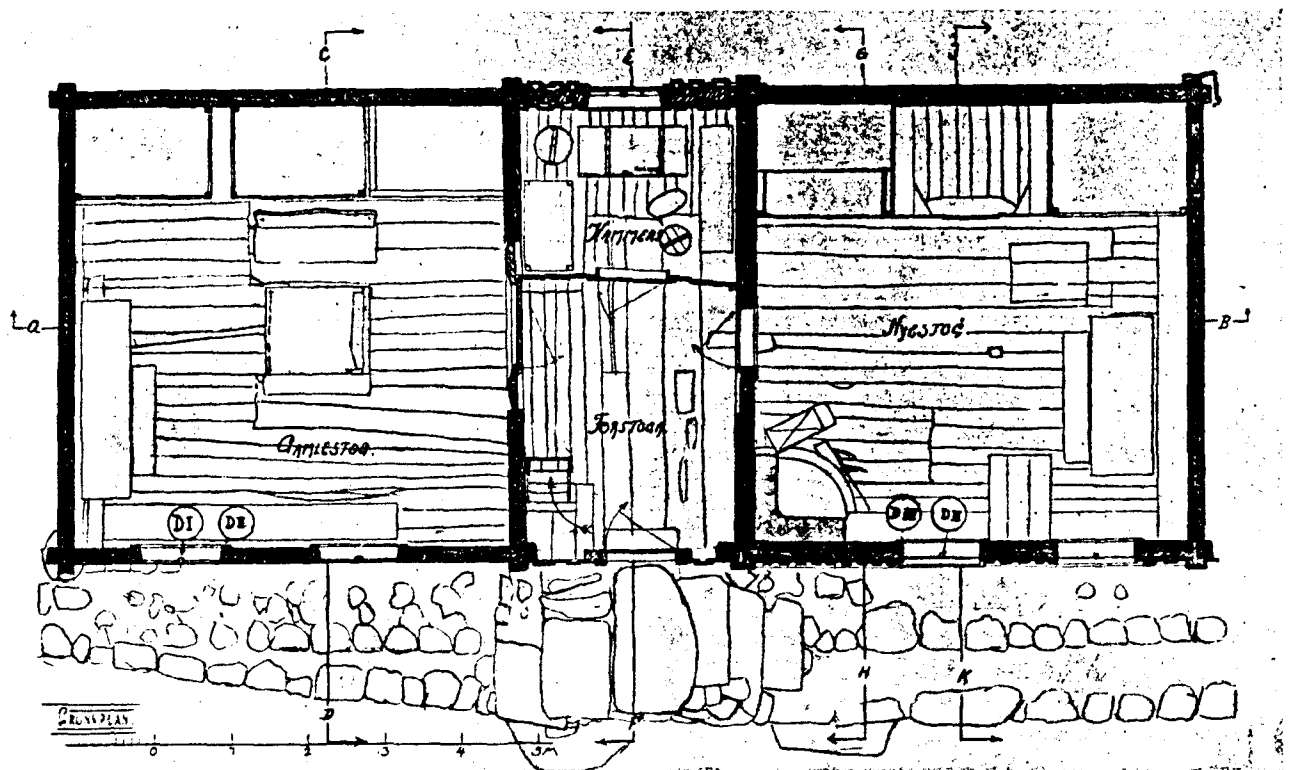
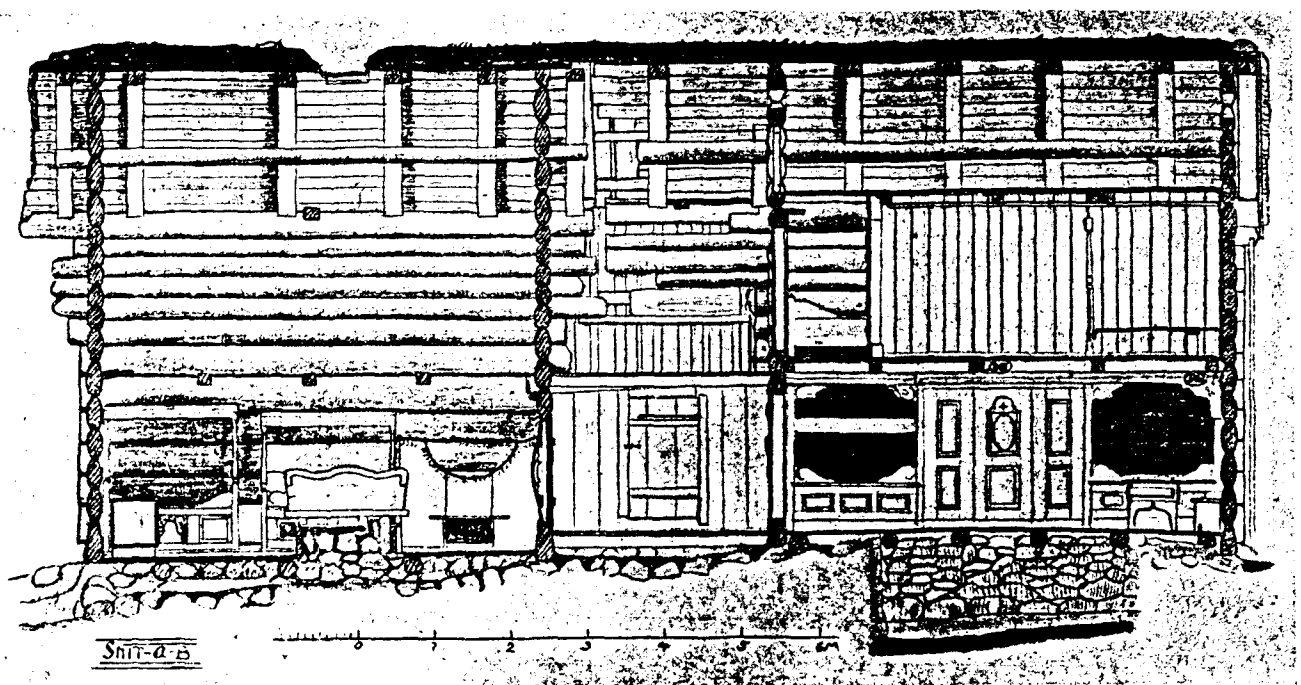
Som frittstående bygning var gjerne eldhuset plassert i litt avstand fra innhusene. På Agderkysten ble eldhuset (**bryggerhuset**) tidlig bygget sammen med bolighuset.

MIDTGANGSHUS: SETESDALSHUSET

MIDTGANGSHUS UTENFOR SETESDAL

Brottveit, Valle.

Målt av Gisle Midttun.

UTHUS

Alle uthusfunksjonene, som rom for forskjellige husdyrslag og avling, ble tidligere fordelt på flere hus. Allerede på 1700-tallet kom flere av uthusfunksjonene under ett tak, som bl.a. fjøs, løe, låve osv. Disse bygningene var likevel forholdsvis små.

Løa

Løa var brukt til lagring av høy og var ofte bygget sammen med fjøs og andre rom for husdyr, særlig på mindre plasser, og bygget både i en eller to etasjer.

De eldste uthusene vi har igjen i Aust-Agder er tømret. Den vanligste uthusformen i eldre tid hadde en planinndeling bestående av to fôrrom, adskilt av et rom for tresking, et såkalt seksvegget uthus. Mindre plasser kunne ha fôrrom bare på den ene siden av treskerommet.

Fjøs

Fra gammelt av skulle de ulike dyreslag ha hvert sitt hus. Fra 1700-tallet ble de enkelte husene satt sammen på forskjellig vis. De enkleste sammenbygningene besto av uthus med fjøs i den ene enden og løe i den andre, adskilt av skåle.

Sauefjøs og geitefjøs var ofte bygget under ett tak, men adskilt med vegg. Sau og geit skulle ha forskjellig fôr.

Badstue / Tørkehus

Denne hustypen ble brukt for tørking av tresket korn, malt og lin, som oftest bygget et stykke fra de andre husene på gården

pga. brannfaren. Inngangen var nesten alltid i gavlveggen, ofte beskyttet av fremskutte vegger og tak. Ovn besto av en murt steinovn midt i rommet, ofte uten egen røykutgang.

Potetkjeller

Som oftest bygget i gråstein og helt eller delvis nedgravd i naturlige frostsikre bakker. Potetkjellere var vanlig en periode fra ca. 1800 og til en fikk egne rom for mat under stuehusene.

Smie

Smia ble som regel bygget et stykke fra innhusene, og besto som regel bare av et rom med essen sentralt plassert midt på gulvet. Senere ble det installert grue med pipe.

ANDRE UTHUS

Til gården hørte en rekke mindre uthus og buer med ulike funksjoner, og ved kyst, elver og vann sjøbuer av ulike slag.

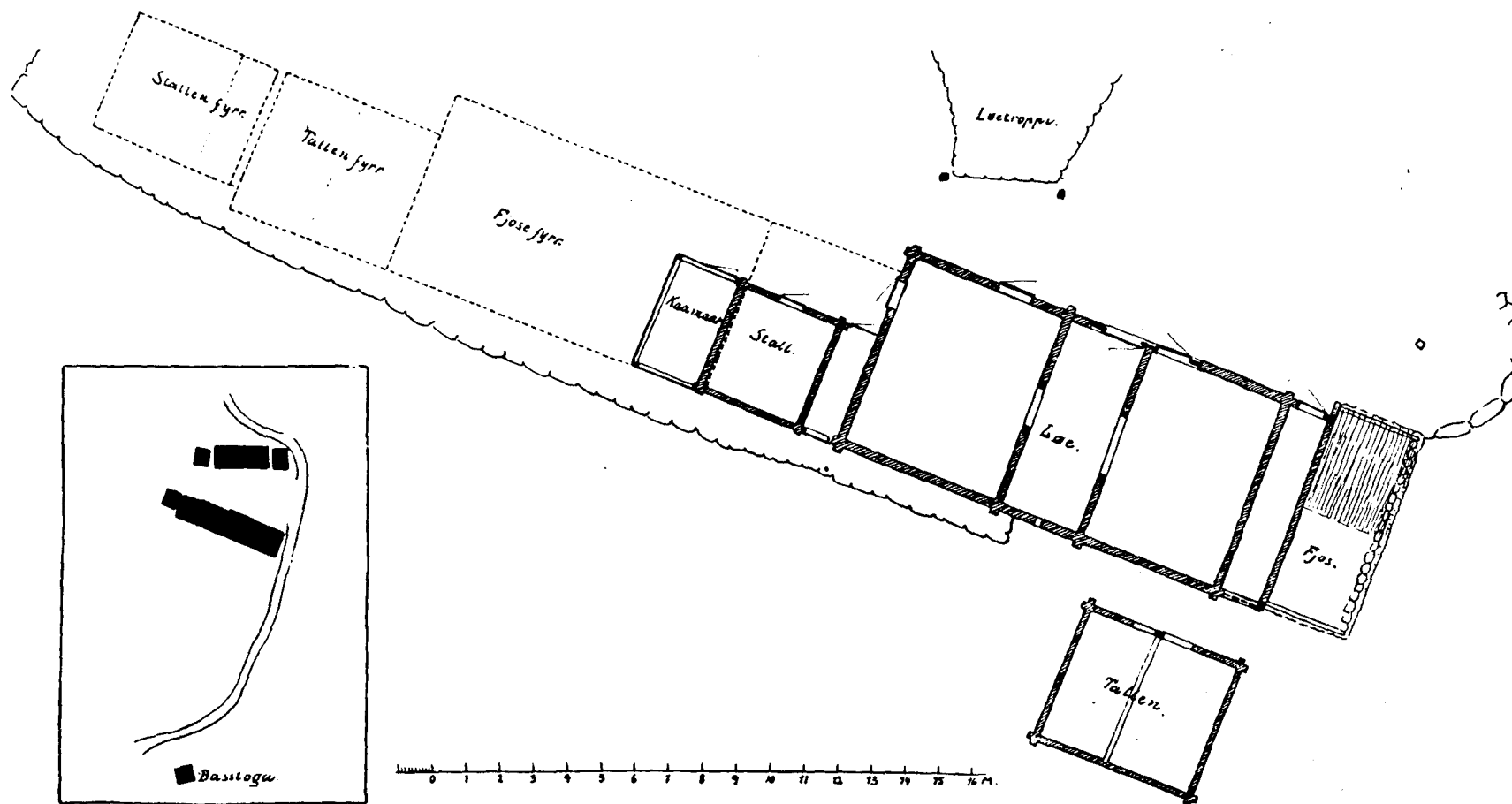
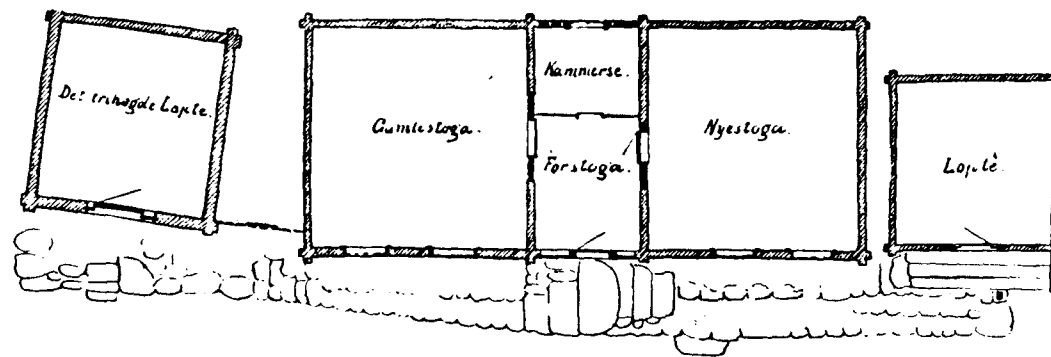
Bua eller sjøbua hørte med blandt de husene som sto nær sjøen. Bua var både en arbeidsplass og et hus for oppbevaring av redskap. Buene var i eldre tid laftet, senere oppført i bindingsverk.

Langs Sørlandskysten dominerer buene, naust ser en sjelden. Det har nok sammenheng med båttypene, som er tyngre enn ellers i landet, og at båtene ligger på sjøen det meste av året.

Buene på Sørlandet kan ha flere rom og var ofte to-delt. Det ene rommet ble kalt "egnebua". Det kunne varmes opp, og her stelte en med fiskeredskapen, egnet bakker o.l. Det andre rommet ble kalt garnbua.

Her var det staker under himlingen for å tørke garn. Ellers var det lagerrom for teiner o.a.

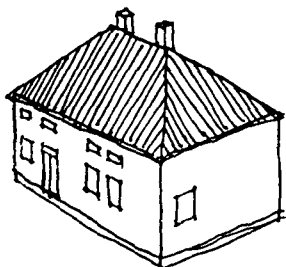
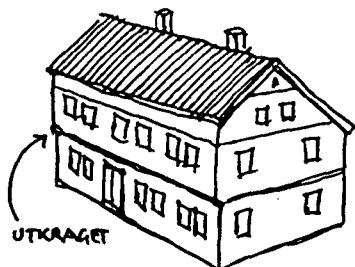
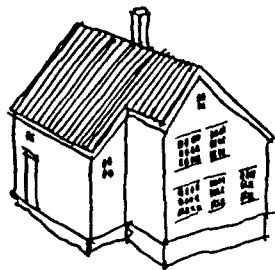
Sjøbuene kan danne særpregede miljøer. Pga. dybdeforholdene i havna ligger ofte sjøbuene samlet skulder ved skulder (f.eks. i Åkerøyhavn) eller de kan ligge noe mer spredt innenfor et lite område (f.eks. Skarestrand på Tromøya).

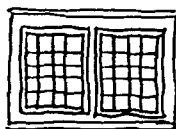
Situasjonsplan av Brottveit, Valle. Planen i linstre etter eit kart i Utskiptningsvæsenet frå 1869.

Målt av Gisle Midttun.

BAROKK 1650-1760

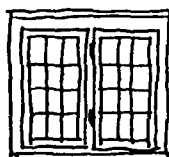
VINDU

BLYGLASS

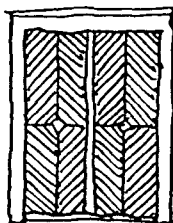

HØRNEJERN

TRESPROSSER

YTERDØR

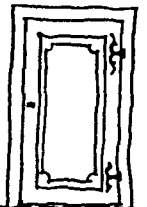
LÅBANKDØR

KONSTRUKSJ.

LÅFT
MÅGELIET

INNVI. DØR

ENSPEILSDØR

PANEL

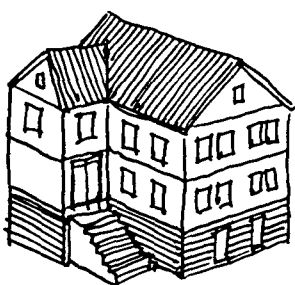

TØMMERM.
KLEDN.
M/PROFIL

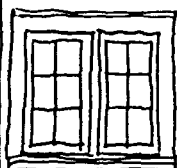
LISTVERK

ROKOKKO 1760-1790

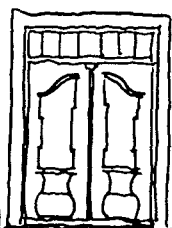

VINDU

HØRNEJERN

YTERDØR

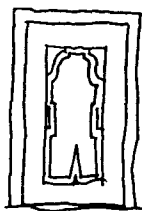

KONSTRUKSJ.

SLETTUGD
LÅFT

INNVI. DØR

PANEL

TØMMERM.
PANEL

LISTVERK

STILPÅVIRKNING - 1700-TALLET

De forskjellige plantypene holdt seg gjennom flere hundre år og ble gjenstand for forskjellig detaljering, avhengig av gjeldende moter og stilarter.

Renessanse, barokk (1650 - 1760) og rokokko (1760 - 1790)

Renessanse og tidlig barokk ble "importert" hit til landet fra Danmark, Tyskland og Holland gjennom **16- og 1700-tallet**. Etter hvert var det særlig barokken med sitt svulstige og kraftige uttrykk som ble det mest dominerende. Stilen påvirket byggeskikken på Sørlandet fram til **siste del av 1700-tallet**, særlig på bygningsdetaljer som listverk og sprosseprofiler, låskasser og beslag.

Mot **slutten av 1700-tallet** ble stilen lettere og mer elegant.

BYGNINGSELEMENTENE - 1700-TALLET

Kledning

Mye tyder på at det fra slutten av **1690-årene** ble vanlig å kle inn tømmerhusene med panel. Tidligere var kun svalganger og enkelte særlig utsatte veggpartier kledd. Sørlandets eldste kledning er den stående "tømmer- mannskledning" med brede profilerte overliggere. I tillegg til de konstruktive egenskapene panelet hadde, fikk husene på denne måten en viss likhet med utenlandsk mursteinarkitektur i England og Holland. Vest i fylket var det vanlig med liggende panel.

Tak og tekking

Fra **1600-tallet** var åstaket det vanligste i Aust-Agder. På åsene ble det lagt tykke takbord med høvlede "renner". På kysten ble det vanlig alt fra **slutten av 1600-tallet** å tekke taket med tegl, importert fra Danmark og Holland. Av denne grunn fikk husene brattere takvinkel. Mer velstående kunne tekke med svartglassert tegl, det vanligste var imidlertid den røde. I innlandsbygdene fortsatte en som tidligere med torvtak og tak tekket med halvkløvninger eller tjærebredde "kvovtak".

På **slutten av 1700-tallet** fikk enkelte hus, i tråd med barokkens forbilder, store, bratte og helvalmede tak.

Konstruksjon

På **15- og 1600-tallet** ble husene satt opp i tradisjonell lafteteknikk med enkel fundamentering i form av holdstein eller lav mur uten kjeller. Veggtømmeret var rundt. Da skikken med kledning slo igjennom i kystområdet **ca. 1700**, ble veggtømmeret flatet til utvendig.

Vinduer

Bruk av glassvinduer fulgte overgangen fra åre til pipe med grue eller peis på 16- og 1700-tallet.

Glass: Kronglasset, var det dyreste og opprinnelig beste, og ble blåst opp i en skive. Midten ble kalt **galleglass / okseøye**, ga de dårligste og billigste rutene, og ble brukt på sekundære elementer / **døroverlys** o.l. De eldste rutene i rombeform for å

utnytte glassirkelen best mulig. Produsert på **Hurdal** fra **1755** til 1850.

Kjennetegn: Grønntone, små luftperler og svakt, buede ujevnheter i overflaten.

Tafelglass ble blåst i sylindre på 2 m lengde og ble produsert i 2 kvaliteter, "Fensterglas" eller "grønt ordinair vinduesglas" (**Biri 1766 - 1844**) og et tykkere og bedre "lægerglass" (Jevne i Fåberg 1793 - 1824).

Kjennetegn: Planere enn kronglass, men kan også ha mindre ujevnheter, små luftperler og en småbuklet overflate uten tydelig sirkelstruktur.

Sprosser: Alt tyder på at **blysprossene** var enerådende på **1600-tallet**, og forekommer så sent som i **1730-årene**. **Danmark** fikk de første vinduer med **tresprosser** i **1691**. I Norge skjer overgangen i perioden **1700 - 1730**. Tresprosseverket var stivere og mer solid enn blysprossene og tillot stadig større glassruter.

Inndeling og format: De eldste vinduene hadde små formater både på selve vinduet og på glassflatene. **Blyvindusgrindene** var ofte bare ca. 60 x 50 cm, med to eller tre rammer ved siden av hverandre. De små glassrutene var delvis avstivet med jernstenger eller tynne trespiler. Utvendig kunne vinduet ofte stenges med lemmer.

Selv med **tresprosser** var det til å begynne med "blyglassformat" på rutene og fremdeles vanlig med 3 ruter i bredden og 3 - 5 ruter i høyden i hver ramme. Evt. hengsling var på midtposten og med midtpost formet som pilaster.

Vindusgrinder (fag) med 3 ruter i bredden holdt seg til **slutten av 1700-tallet**.

Utviklingen innen glassfremstilling gjorde det mulig med stadig større, klarere og billigere glass. Ved overgangen til **1800-tallet** ble det vanlig med to ruter i bredden i hvert fag. Ruteformat var tilnærmet kvadratisk.

Belistning: Rammer og sprosser ble nesten alltid profilert, både av estetiske grunner og for å spre lyset. På 1700-tallet er listens profiler sammensatt av brede hulkiler og staffer som veksler annenhver. Overgangen er som regel markert med en liten platte, men det kan også være en glidende overgang slik at profilen danner en bred bølge. De jevne sirkelformene er sikre kjennetegn.

Med **rokokkoen** mot slutten av 1700-tallet får listverket en mer svungen form. Mot ryggen kan den være trukket ut i en dyp, markert hulkil, ofte asymmetrisk bølgeform som topper seg mot ryggside av listen.

Dører

Ytterdørene på 16- og 1700-tallet var som oftest panelte labankdører. Kjernen eller innsiden av dørbladet var bygget opp av loddrette bord som ble holdt sammen av vannrette labanker.

Utsiden var panelt med profilerte bord, enten lagt **vannrett** eller i **firkant- og fiskebensmønster**. Både enføydede og tofløydede dører var i bruk. Hus på bruk med husdyr kunne ha enkeltfløydede dører **delt horisontalt**, visstnok av hollandsk opprinnelse.

Der det var takhøyde nok var bruk av **overlys**, bestående av små kvadratiske ruter av kronglass, over døra vanlig.

Ildsteder

Åren var det dominerende ildstedet i mange bygdelag helt til en gikk over til å bruke **peis/ grue** med pipe. Enkelte steder i Setesdal var årestua i bruk til inn i vårt århundre, men da med eldhusfunksjon. Langs kysten gikk den ut av bruk på 1700-tallet. Her var åren i en periode erstattet av **grue** som eneste lys- og varmekilde inntil **jernovnene** gjorde sitt inntog.

Piper ble fra tidligere tider oppført i naturstein fuget med kalk. Fra **1700-tallet** ble det etterhvert vanligere å nytte hardbrent teglstein.

Gode økonomiske kår som følge av trelasthandel, skipsfart og nærhet til jernverkene gjorde at **jernovner** kom i alminnelig bruk utover på **1700-tallet**. Ovnene avløste tidlig peisen som varmekilde i Aust-Agder. Åpen skorstein med grue holdt seg imidlertid lenge som varmekilde og lys i kjøkken og bryggerhus. Mens **Setesdalshuset** har **hjørnepeis**, har hus andre steder i fylket **grue med faste vanger**. Det ble vanlig å montere jernovn i tilknytning til grua.

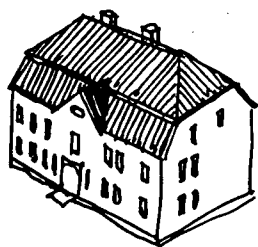
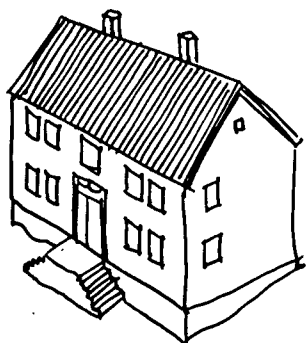
Sammen med kornimporten fra Danmark kom bakerovnen for gjærbakst. Fra **midten av 1700-tallet** ble den vanlig i de fleste hjem langs kysten, uavhengig av sosial status. Bakerovn finnes ikke i indre bygder. Vegårshei er et overgangsområde hvor bakerovner uten overdekke ble benyttet.

Interiører

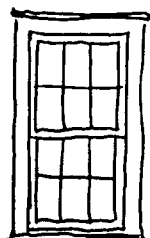
På **1600-tallet** var interiørene umalte med **sandskurte gulv** og tømmervegger. Innredningen var gjerne veggfast.

Utover på **1700-tallet** ble malte tømmervegger vanlig og den tidligere veggfaste innredningen ble erstattet av løse møbler, på kysten ofte importert fra utlandet eller laget etter utenlandske forbilder. Etter hvert ble det vanlig å male både gulv og vegger, dører og listverk.

KLASSISISME LOUIS - SEIZE 1780 - 1810

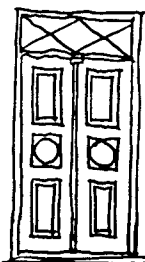

VINDU

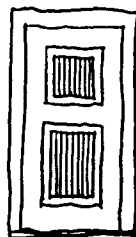

ENGELSK
SKIVEVINDU
(VESTRE DEL
AV FYLKET)

YTERDØR

INNVI. DØR

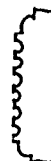
RAMTRE DØR
M/ 2 FILLINGER

PANEL

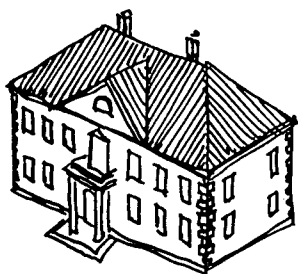

LIGGENDE
ENKELPÅSET
M/ STAPE

LISTVERK

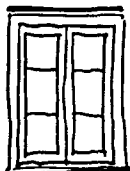
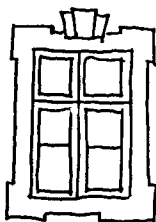

EMPIRE 1800 - 1835

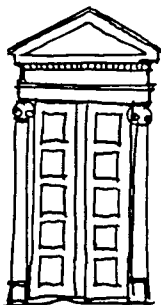
STEN/MUR IMITASJON
KLASSISKE FORBILDER

VINDU

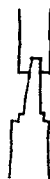
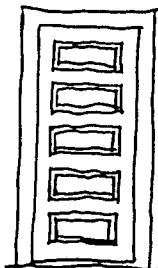

SMÅ HUS

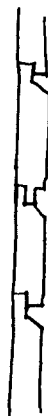
YTERDØR

INNVI. DØR

PANEL

LIGGENDE
DOBBELPÅSET
PANEL

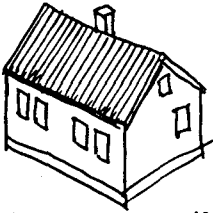
LISTVERK

SENEMPIRE BIGGEMEIER 1835-1870

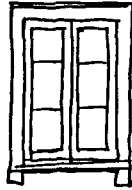
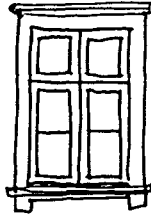

BYHUS

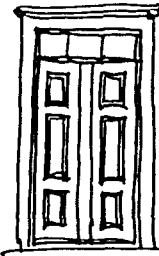

"4-VINDUGRSHUSET"

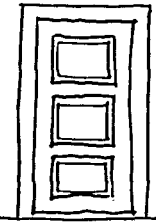
VINDU

YTTERDØR

INN. DØR

PANEL

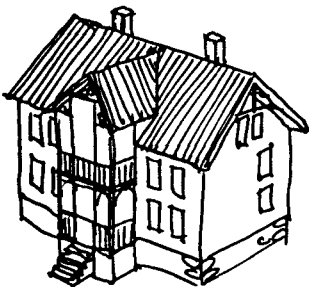

FLØYD PANEL
LIGGENDE

LISTVERK

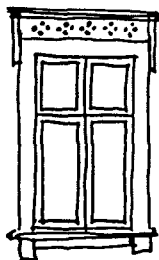

SVEITSERSTIL 1850-1920

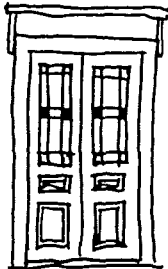

'SNEKKERLØPER'
GLASSVENNDAER
STORE TAKUTSTIKK
UTSKARNE BJELKEHODER

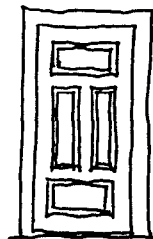
VINDUER

YTTERDØR

INN. DØR

PANEL

STÅENDE
FLØYD PANEL
M/ STAFF

LISTVERK

KONSTRUKSJON

REISVERK

1800-TALLSHUS

BEBYGGELSESSTRUKTUR

Utskiftingslovene av 1821, 1857 og 1882 førte stedvis til utskifting av jord til større arealer og mange klyngetunen ble fysisk oppløst til enkeltstående gårdsbruk med hus på egen grunn.

Kysten var samtidig preget av økende tendens til **spesialisering**. Husdyrhold og jordbruk ble ivaretatt av færre personer, særlig på kysten. Til nye bolighus var det ikke lenger påkrevet med fjøs og stall, en klarte seg med mindre uthus, rulleboder, vedskjul osv.

Oppblomstringen i **byene** førte til en stadig økende strøm av mennesker fra innlandet mot kysten.

Mot midten av 1800-tallet begynte byborgernes og verkenes tidligere privilegerte stilling å vakle. I 1842 kom den første av flere handelslover som gjorde det lettere å drive **handel på landsbygda** og i 1874 ble kravet om landhandleres minsteavstand til byene sløyfet. Mot slutten av århundredet skapte denne landhandelen en del steder grobunn for utvikling av større handelssentra med spesialforretninger, meieri, bensinstasjon, poståpneri, bank og bygninger for offentlig administrasjon.

Videreforedling av midtgangshuset - klassismens inntog

Ved overgangen til **1800-tallet** måtte barokken vike for interessen for antikken og de klassiske idealene. Byggeskikken på Sørlandet fra **begynnelsen av 1800-tallet** ble sterkt preget av disse stilidealene. Påvirkningen kom til Agderkysten fra Frankrike, England og Danmark og var kjennetegnet bl.a. av et nesten ufravikelig krav til symmetri og bruk av klassiske motiver. I Norge ble de europeiske forbildene i stein "omsatt" til trearkitekturen.

*På **Møglestu i Lillesand** ble det i 1805 bygget en stor 2. etg hovedbygning. Planen er helsymmetrisk, med stuer på hver side av kjøkken og forstue. Fasaden er karakteristisk for stilen, med store ubrutte veggflater omkring midtpartiet, og høye, smale vinduer. Det sentrale inngangspartiet er markert med tempelgavl.*

***Egeland Verk** ble anlagt i 1706. På Verket oppførte Carsten Henrik Carstensen i begynnelsen av **1840-årene** en ny stor hovedbygning preget av enkle og stramme detaljer og med vindusruter av før den tid ukjent format. Hovedfasaden vender ikke mot oppkjørselen og de representative rommene ligger på hver side av en sentralt plassert hagestue forsynt med glassdører mot hagen. Dette er trekk i byggeskikken, tydelig påvirket av europeiske tanker.*

Både eldre og nyoppførte midtgangshus ble utover på 1800-tallet preget av empirestilen med symmetrisk fasade og aksentuering av inngangsdørens utforming.

1800-TALLSHUS

Hus med korsplan

I perioden ca. **1830 - 1920** kom det, både på kysten og i innlandet, nye hustyper også på de mindre gårdene. Husene er gjerne i halvannen eller to etasjer og har tre eller som oftest 4 rom i hver etasje. I første etasje er det to stuer mot fronten, og gang/trapperom og kjøkken i bakkant. Svalgangsprinsippet er nå forlatt. Gangen med trappen er lagt i husets ene hjørne. Husene har alltid en pipe og det vanligste blir etter hvert en fireromsplan med en pipe sentralt plassert i midten av huset, såkalte "**midtpipehus**".

Kjellere ble bygget større og tatt i bruk bl.a. som lagerrom og bryggerhus med bakerovn. Husene ble bygget i 1 1/2 etasje, først som laftede bygninger, senere i bindingsverk.

På kysten fikk stuene, som vanligvis vendte ut mot sjøen, hvert sitt par med vinduer, symmetrisk plassert på fasaden. Denne hustypen fikk etter dette karakteristiske trekk navnet **firevinduers-huset**. Husets stilpreg og eksteriørdetaljer kan variere fra senempire til sveitserstil.

Andre bygninger og uthus på 1800-tallet

På 1800-tallet ble hus for dyra helt sammenbygget og fra midten av 1800-tallet kom de store kombinerte driftsbygningene i bruk, oppført i bindingsverk, med fjøs og stall i stein eller tømmer. Flesteparten av gårdens funksjoner ble samlet under ett tak.

Kysten var samtidig preget av økende tendens til **spesialisering**. Husdyrhold og jordbruk ble ivaretatt av færre personer. Til nye bolighus var det ikke lenger påkrevet

med fjøs og stall, en klarte seg med mindre uthus som rulleboder, vedskjul osv.

Uthusenes bygningshistorie i Aust-Agder er forøvrig dårlig dokumentert.

BYGNINGSELEMENTENE - 1800-TALLET

Forbildet for mange husbyggere ble den europeiske steinarkitekturen, men det var først og fremst detaljene som ble omformet etter de nye idealene. Listverk og dørfyllinger fikk karakteristiske smale riller, ofte også ovale speiler. Inngangsdører og vinduer ble markert med omramming, gjerne prydet med det klassiske "tannsnittet". Urner og ranker prydet ovner og møbler.

Kledning

Utover på **1800-tallet** ble liggende kledning mer utbredt i bystrøk og på finere landbebyggelse også østover i fylket. Bygningskroppen fikk et lettere og mer elegant preg. For ytterligere å etterligne steinarkitekturen ble hjørnene markert med kvadermarkering.

Etableringen av dampsgjer og høvlerier i siste halvdel av 1800-tallet gjorde profilert og pløyd kledning rimelig.

Tak og tekking

Utover på **1800-tallet** fikk store hus ofte halvvalmet tak, men med noe slakkere takvinkel enn tidligere. Saltaket har imidlertid vært dominerende antallsmessig hele tiden.

1800-TALLSHUS

Konstruksjon

Lafteteknikken holdt seg her i fylket gjennom **hele 1800-tallet**. Mot slutten av århundret begynte å bygge med stående reisverk. Bindingsverk utmurt med tegl eller slaggsteinsblokker har forekommet i byer og rundt jernverkene på 1800-tallet.

Til grunnmurer ble det oftest benyttet naturstein. Mot slutten av århundret ble det benyttet huggen naturstein. Senere ble pusset tegl eller sementblokker vanlig. Pussen imiterte ofte steinblokker.

Vinduer

Inndeling og format: Særlig i vestre del av fylket ble det på begynnelsen av 1800-tallet brukt **skyvevinduer** etter engelske forbilder (sash-windows).

Forbedret glassproduksjon på begynnelsen av 1800-tallet gjorde det mulig å produsere større glassflater og på små hus ble det fra **1830-årene** vanlig med 3 ruter i høyden i hver ramme.

Krysspostvinduet med 6 glass, der nedre ramme var delt i 2 glass med tynn sprosse, ble lansert på større hus mot **midten av 1800-tallet**. I mindre hus fortsatte en med 3 like ruter i hver ramme. Ruteformatet var fra begynnelsen tilnærmet kvadratisk, etterhvert i høydeformat.

I **siste halvdel av 1800-tallet** ble vindusglass produsert i store formater og krysspostvinduet uten sprosse i nedre ramme ble dominerende.

Belistning: **Louisseize-stilen** mot slutten av 1700-tallet markerte et brudd og en overgang mellom den tidligere barokk-stilen og empiren / klassisismen. Listene ble rifflet med smale hulkiler eller

halvstaffer. Med **empiren** i første halvdel av 1800-tallet fikk listverket en enkel avtrappet profilering, med plane parallelle flater. Ryggen kan også være bygget opp av en kraftig hulkil eller karnissprofil.

Dører

Hovedinngangsdøren ble ofte markert med hel- eller halvsøyler og taket over inngangsdøren ble utstyrt med ark eller tempelgavl. Profileringen av listverk var preget av rette falser og dørene ble delt inn med 4-5 horisontale fyllinger.

Interiører

Tidlig på **1800-tallet** ble tømmervegger ofte rappet for å få en slett overflate. Dette ble også oppnådd med panel og tapetsering.

SVEITSERVILLAENE

I **andre halvdel av 1800-årene** kom sveitserstilen til å prege byggeskikken i landsdelen, både ved ombygninger og nybygg. Forbildene var arkitekttegnede bygninger i Mellomeuropa og stilen ble mektig populær over hele landet.

Eksempler på hus i tidlig sveitserstil er **Frednes** ved **Longumvannet**, **Langsæ** gård i **Arendal** og **Snøringsmoen** ved **Lillesand**.

Plantyper

Større villaer fikk i siste halvdel av **1800-tallet** gjerne 6 rom i hver etasje gruppert om to piper. Vanligvis lå det **tre stuer på rad** langs den ene fasaden.

1800-TALLSHUS

Bygningens funksjoner ble stilt mer i sentrum, noe som fikk betydning for fasadeutformingen. Ofte fikk bygningene et fasadeuttrykk der husets midtakse ble aksentuert. Det ble lagt mer vekt på husets plassering i forhold til hager og omgivelsene forøvrig. Husene ble til å begynne med tegnet av tyskutdannede arkitekter.

Selv om stilen, med sin vektlegging av det romantiske, usymmetriske og individuelle, i utgangspunktet brøt radikalt med lokalt utviklet byggeskikk, ble den bl.a. av praktiske årsaker (lokale tømmermenn og snekkere) **omformet** til lokale mønstre mer eller mindre basert på **gamle tradisjoner**.

I en kort periode preget jugendstilen eller "art nouveau" husbyggingen. Stilarten var en slags ny-barokk retning som særlig brukte organiske former fra naturen som inspirasjon, især i interiørdetaljer, møbler o.l.

BYGNINGSELEMENTER - SVEITSERSTIL

Kledning

Husene fikk pløyd og profilert kledning, som oftets stående og konstruktive deler i fasaden ble markert.

Tak og tekking

Etasjehøyden ble større, takene fikk slakere fall og lengre utstikk, ofte avsluttet med utsagede bord i karakteristiske mønstre.

Konstruksjon

Lafteteknikken holdt seg her i fylket gjennom **hele 1800-tallet**. Mot slutten av århundret begynte å bygge med stående reisverk.

Vinduer

Med sveitserstilen begynte en med farvet glass i inngangsdører, trappeganger og verandaer og mange hus fikk store glassverandaer på hovedfasaden. I **siste halvdel av 1800-tallet** ble vindusglass produsert i store formater og krysspost-vinduet uten sprosse i nedre ramme ble dominerende. Detaljeringen ble preget av snekkerdekor, både rundt dører og vinduer og ved takavslutningene ved gesims og i gavl.

På **begynnelsen av 1900-tallet** ble krysspostvinduet rutet opp i de øvre rammene. Ofte ble det benyttet tre-fags vinduer. Krysspostvinduet ble etter hvert avløst av T-post vinduet.

Dører

Fyllingsdørene var enerådende, men det ble vanlig med forskjellig format på fyllingene, som ofte fikk en utstrekning i høyden. Mot slutten av 1800-tallet ble det vanlig å erstatte de øverste fyllingene med glass, oppdelt i små kvadrater eller rektangler. Overlyset over dørene forsvant.

1800-TALLSHUS

MURHUS PÅ 1800-TALLET

Ute i Europa var en på begynnelsen av **1800-tallet** opptatt av å tilpasse murarkitekturen til eldre stilarter, f.eks. renessansen.

I Norge materialiserte disse tanker seg omkring **1860** i det som skulle bli starten på den periode i stilhistorien som senere er blitt kalt "stilforvirringen" eller historismen. Stilperioden karakteriseres av en uhemmet utnyttelse av fortidens stilarter, med gotikken og renessansen som de fremste.

Etter de store bybrannene i **Arendal 1863** og **1868** ble det innført murtvang. Hele sentrumsområdet i byen ble gjenreist ved hjelp av bl.a. utenlandske håndverkere i

løpet av få år. Forbildene ble hentet fra de store byene ute i Europa, særlig Tyskland.

Byen ble gjenoppbygget i en regulert kvartalstruktur, hovedsakelig med "Hamburgs Neubau" fra 1841 som forbilde og fremsto etter gjenreisningen som en moderne, regulert murby, preget av nyrenessansen.

I motsetning til **Risør**, som etter brannen i **1861** tilnærmelsesvis klarte å kombinere den lokale byggetradisjon med nye impulser, mistet murbyen i **Arendal** kontakten med den lokale byggeskikken.

Eksempler på murbygninger fra denne perioden i Arendal er "**Dr. Egebergs hus**" på **Torvet**, **Thommesens** i **Kirkegaten**, **Fløystads** og **J. Knudsens & Cos** på **Langbryggen**, samt murhusene i **Rådhusgaten**.